

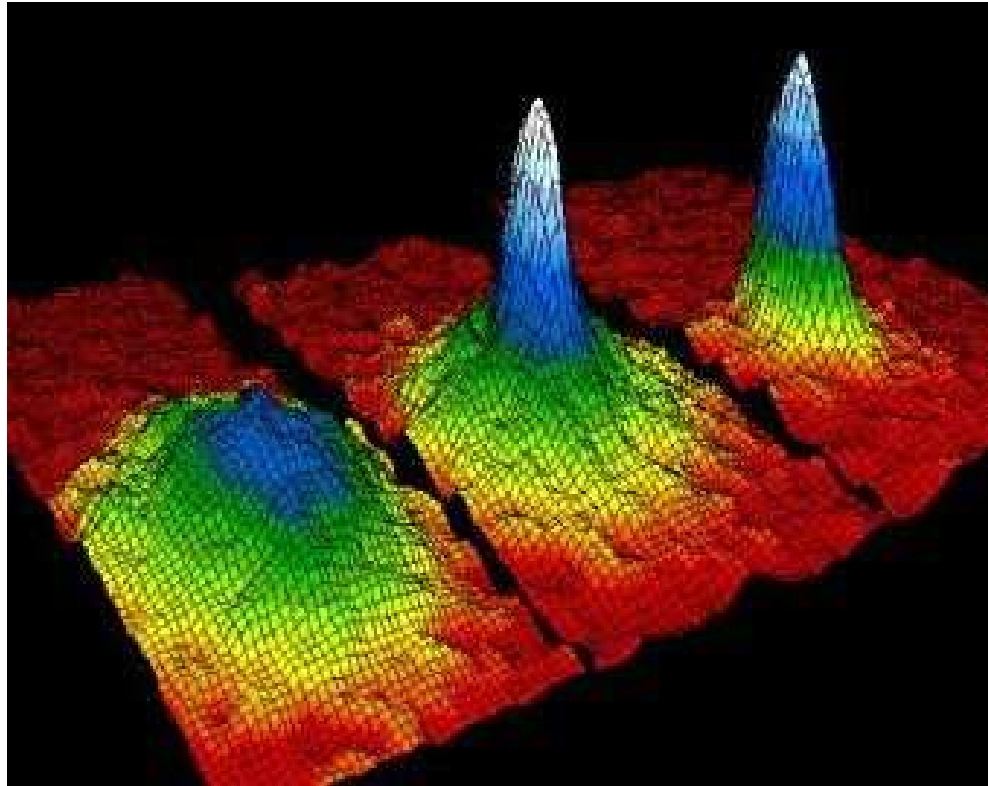
Rzadkie gazy bozonów

Tomasz Sowiński

Proseminarium Fizyki Teoretycznej

15 listopada 2004

Bardzo medialne zdjęcie

Rok 1995. Pierwsza kondensacja. Zaobserwowana w przestrzeni pędów.

Eksperyment grupy prof. Andersona dla atomów rubidu (^{87}Rb). [*Science* **269**, 198 (1995)]

Plan

- Opis układu wielu cząstek
- Doskonałe gazy bozonów
  - Swobodne
  - w pułapce harmoniczej
- Bozony oddziałujące w pułapce harmoniczej
- Krótkie podsumowanie

Układ wielu cząstek

- Aby opisywać układ wielu atomów trzeba podać:

- Hamiltonian układu

$$\mathcal{H} = \sum_i \left(\frac{\mathbf{p}_i^2}{2m} + U_{\text{ext}}(\mathbf{r}_i) \right) + \sum_i \sum_j V(|\mathbf{r}_i - \mathbf{r}_j|)$$

- Dodatkowe reguły (np. zakaz Pauliego dla fermionów)
- Aby przewidzieć jakieś doświadczenia trzeba stosować uproszczenia
  - zajmować się tylko stanami stacjonarnymi
  - pominąć oddziaływanie pomiędzy atomami
  - pominąć wszystko bez swobodnej dynamiki
  - **Nie pomijać „dodatkowych reguł”!!**

Opis układu bozonów

- Doświadczalnie łatwo jest utrzymać temperaturę i objętość układu. Dość trudno stałą liczbę cząstek
- Stosujemy **zespół wielki kanoniczny** (T, V, μ)
- średnie obsadzenie stanu:

$$n_k = \frac{1}{e^{\beta(\epsilon_k - \mu)} - 1}$$

- Całkowita liczba cząstek i całkowita energia

$$N = \sum_k n_k \quad E = \sum_k \epsilon_k n_k$$

- Potencjał chemiczny bozonów: $\mu \in (-\infty, 0)$.

Swobodny gaz doskonały

Swobodny gaz bozonów

- Hamiltonian

$$\mathcal{H} = \sum_{i=1}^N \frac{\mathbf{p}_i^2}{2m}$$

- Nieunormowane stany własne - problem z sumowaniem
  - Stany własne $\mathcal{H}$ są stanami własnymi pędu
  - Bedziemy sumować „po pędach”

$$\sum_k = g \sum_{\mathbf{p}} \rightarrow g \left(\frac{L}{h} \right)^d \int d^d \mathbf{p}$$

- Energia w funkcji pędu

$$\epsilon_{\mathbf{p}} = \frac{|\mathbf{p}|^2}{2m}$$

Swobodny gaz bozonów

- Całkowita liczba cząstek

$$\begin{aligned} N &= \sum_k n_k \rightarrow \frac{gV}{h^3} \int n(\mathbf{p}) d^3\mathbf{p} \\ &= \frac{gV}{h^3} 4\pi \int_0^\infty \frac{p^2 dp}{\exp\left[\beta\left(\frac{p^2}{2m} - \mu\right)\right] - 1} \\ &= \frac{2^{5/2} \pi gV m^{3/2}}{h^3} \int_0^\infty \frac{\epsilon^{1/2} d\epsilon}{e^{\beta\epsilon} e^{-\beta\mu} - 1} \end{aligned}$$

Swobodny gaz bozonów

- Całkowita liczba cząstek

$$\begin{aligned} N &= \sum_k n_k \rightarrow \frac{gV}{h^3} \int n(\mathbf{p}) d^3\mathbf{p} \\ &= \frac{gV}{h^3} 4\pi \int_0^\infty \frac{p^2 dp}{\exp\left[\beta\left(\frac{p^2}{2m} - \mu\right)\right] - 1} \\ &= \frac{2^{5/2} \pi gV m^{3/2}}{h^3} \int_0^\infty \frac{\epsilon^{1/2} d\epsilon}{e^{\beta\epsilon} e^{-\beta\mu} - 1} \end{aligned}$$

- I ten wynik powinien nas martwić!

Swobodny gaz bozonów

- Dlaczego?

$$N = \frac{2^{5/2} \pi g V m^{3/2}}{h^3} \int_0^\infty \frac{\epsilon^{1/2} d\epsilon}{e^{\beta\epsilon} e^{-\beta\mu} - 1}$$

- dla $\mu \rightarrow -\infty$ mamy $N \rightarrow 0$
- dla $\mu = 0$ można wyliczyć: $N \sim VT^{3/2}$

Swobodny gaz bozonów

• Dlaczego?

$$N = \frac{2^{5/2} \pi g V m^{3/2}}{h^3} \int_0^{\infty} \frac{\epsilon^{1/2} d\epsilon}{e^{\beta\epsilon} e^{-\beta\mu} - 1}$$

• dla $\mu \rightarrow -\infty$ mamy $N \rightarrow 0$

• dla $\mu = 0$ można wyliczyć: $N \sim VT^{3/2}$

• Wniosek

Największa liczba bozonów jaka może się pomieścić w naczyniu o objętości V jest skończona i proporcjonalna do $T^{3/2}$. W szczególności **w granicy $T \rightarrow 0$ liczba bozonów wynosi 0**. Jest to sprzeczne z naturą bozonów, które mogą obsadzać dowolny stan w dowolnej ilości.

Swobodny gaz bozonów

- Prawidłowe rozumowanie

$$N - N_0 = \frac{2^{5/2} \pi g V m^{3/2}}{h^3} \int_0^\infty \frac{\epsilon^{1/2} d\epsilon}{e^{\beta\epsilon} e^{-\beta\mu} - 1}$$

dla $\mu = 0$ i $T \rightarrow 0$ mamy $N - N_0 \rightarrow 0$ co oznacza tylko tyle, że w wszystkie bozony są w stanie podstawowym!

- Kondensacja Bosego-Einsteina

- temperatura krytyczna T_0

$$T_0 = \frac{h^2}{2\pi m k_B} \frac{n^{2/3}}{(2\zeta(\frac{3}{2}))^{2/3}}$$

Swobodny gaz bozonów

- dla $T > T_0$ gaz zachowuje się jak typowy gaz doskonały z niewielkimi poprawkami kwantowymi

Swobodny gaz bozonów

- dla $T > T_0$ gaz zachowuje się jak typowy gaz doskonały z niewielkimi poprawkami kwantowymi
- dla $T < T_0$
  - makroskopowe obsadzenie stanu podstawowego

$$N_0 = N \left(1 - \left(\frac{T}{T_0} \right)^{\frac{3}{2}} \right)$$

- potencjał chemiczny $\mu = 0$

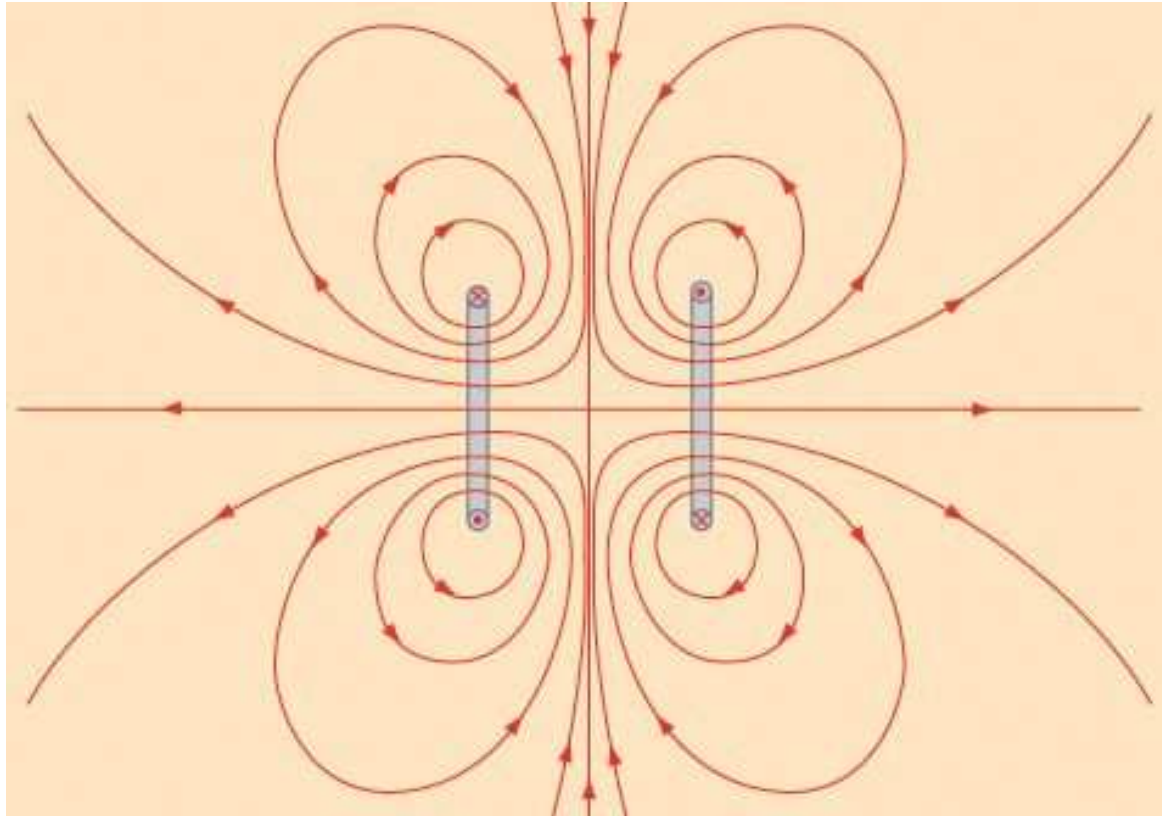
To oznacza m.in., że dokładanie kolejnych atomów do kondensatu nie kosztuje energii

Gaz doskonały w pułapce

Realia doświadczalne

Realia doświadczalne

Cewka Helmholtza

Energia oddziaływania momentu magnetycznego z polem: $U(\mathbf{r}) \sim \mathbf{r} \hat{V} \mathbf{r}$

Nieoddziałujące atomy w pułapce

- hamiltonian się rozpada na sumę

$$\mathcal{H} = \sum_i \mathcal{H}_i \quad \mathcal{H}_i = \frac{\mathbf{p}_i^2}{2m} + V_{\text{ext}}(\mathbf{r}_i)$$

- Pułapki magnetyczne atomów alkalicznych są prawie jak pułapki harmoniczne

$$V_{\text{ext}}(\mathbf{r}) = \frac{m}{2} (\omega_x^2 x^2 + \omega_y^2 y^2 + \omega_z^2 z^2)$$

- Wartości własne hamiltonianu swobodnego:

$$\varepsilon_{n_x n_y n_z} = (n_x + \frac{1}{2})\hbar\omega_x + (n_y + \frac{1}{2})\hbar\omega_y + (n_z + \frac{1}{2})\hbar\omega_z$$

Nieoddziałujące atomy w pułapce

- Stan podstawowy jest iloczynowy

$$\phi(\mathbf{r}_1, \dots, \mathbf{r}_N) = \prod_i \varphi(\mathbf{r}_i)$$

$$\varphi(\mathbf{r}_i) = \left(\frac{m\omega}{\pi\hbar}\right)^{1/2} \exp\left(-\frac{m}{2\hbar}(\omega_x x^2 + \omega_y y^2 + \omega_z z^2)\right)$$

- rozkład gęstości N bozonów:

$$n(\mathbf{r}) = N |\varphi(\mathbf{r})|^2$$

- rozmiary chmury bozonowej

$$a_{ht} = \left(\frac{\hbar}{m\omega}\right)^{1/2}$$

$$a_{\text{eksperyment}} \approx 1\mu m$$

Nieoddziałujące atomy w pułapce

- Całkowita liczba cząstek układu

$$N = g \sum_{n_x, n_y, n_z} \frac{1}{\exp[\beta(\epsilon_{n_x n_y n_z} - \mu)] - 1}$$

- Wydzielamy obsadzenie stanu podstawowego

$$N - N_0 = g \sum_{n_x, n_y, n_z \neq 0} \frac{1}{\exp[\beta(\epsilon_{n_x n_y n_z} - \mu)] - 1}$$

- I zamieniamy na całkowanie (musi być $k_B T \gg \hbar\Omega$)

$$N - N_0 = g \int_0^\infty \frac{dn_x dn_y dn_z}{\exp[\beta\hbar(\omega_x n_x + \omega_y n_y + \omega_z n_z - \mu)] - 1}$$

Nieoddziałujące atomy w pułapce

- Kondensacja atomów w pułapce

$$N - N_0 = \zeta(3) \left(\frac{k_B T}{\hbar \Omega} \right)^3 \quad \Omega = \sqrt[3]{\omega_x \omega_y \omega_z}$$

- temperatura krytyczna

gdy $T \rightarrow T_0$ to obsadzenie makroskopowe stanu podstawowego znika $N_0 \rightarrow 0$

$$k_B T_0 = \hbar \Omega \left(\frac{N}{\zeta(3)} \right)^{\frac{1}{3}} = 0.94 \hbar \Omega N^{1/3}$$

- Nowa granica termodynamiczna

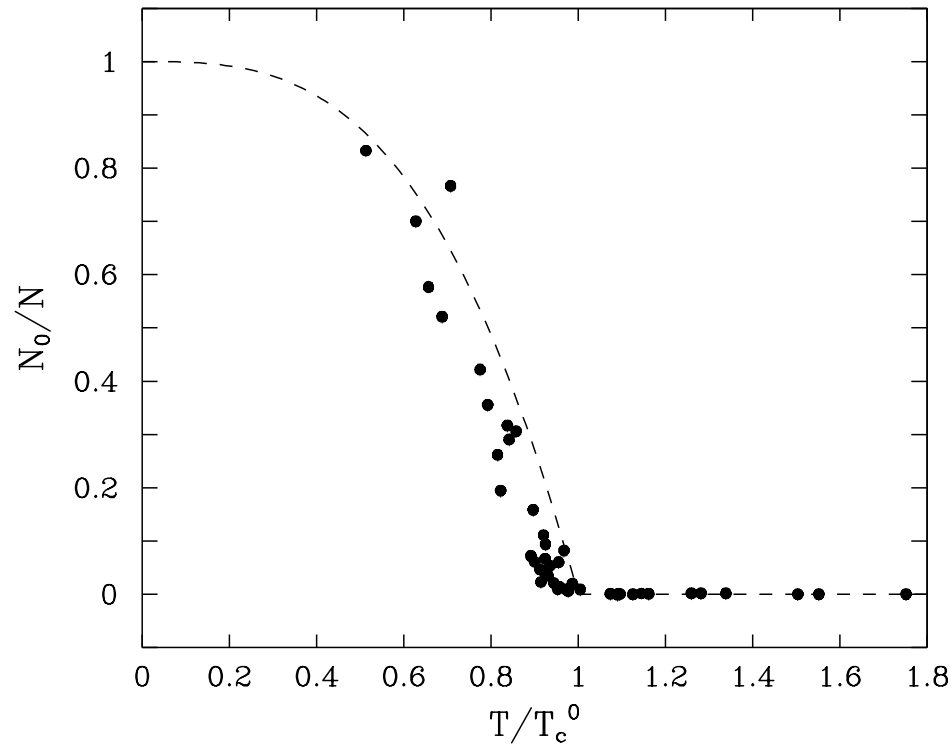
$N \rightarrow \infty$ oraz $\Omega \rightarrow 0$ tak że $N \Omega^3 = \text{const.}$

$$N_0 = N \left(1 - \left(\frac{T}{T_0} \right)^3 \right)$$

Małe porównanie

Wielkość	Gaz swobodny	Gaz w pułapce
Temp. krytyczna	$T_0 = \frac{h^2}{2\pi m k_B} \frac{N^{2/3}}{(2V\zeta(\frac{3}{2}))^{2/3}}$	$T_0 = \frac{\hbar\Omega}{k_B} \left(\frac{N^{1/3}}{\zeta(3)^{1/3}} \right)$
Obsadz. stanu podst.	$\frac{N_0}{N} = 1 - \left(\frac{T}{T_0} \right)^{3/2}$	$\frac{N_0}{N} = 1 - \left(\frac{T}{T_0} \right)^3$
Energia układu	$\frac{E}{Nk_B T_0} = \frac{3\zeta(5/2)}{2\zeta(3/2)} \left(\frac{T}{T_0} \right)^{5/2}$	$\frac{E}{Nk_B T_0} = \frac{3\zeta(4)}{\zeta(3)} \left(\frac{T}{T_0} \right)^4$
Granica termodyn.	$\frac{N}{V} = \text{const}$	$N\Omega^3 = \text{const}$
Kondensacja	$D > 2$	$D > 1$

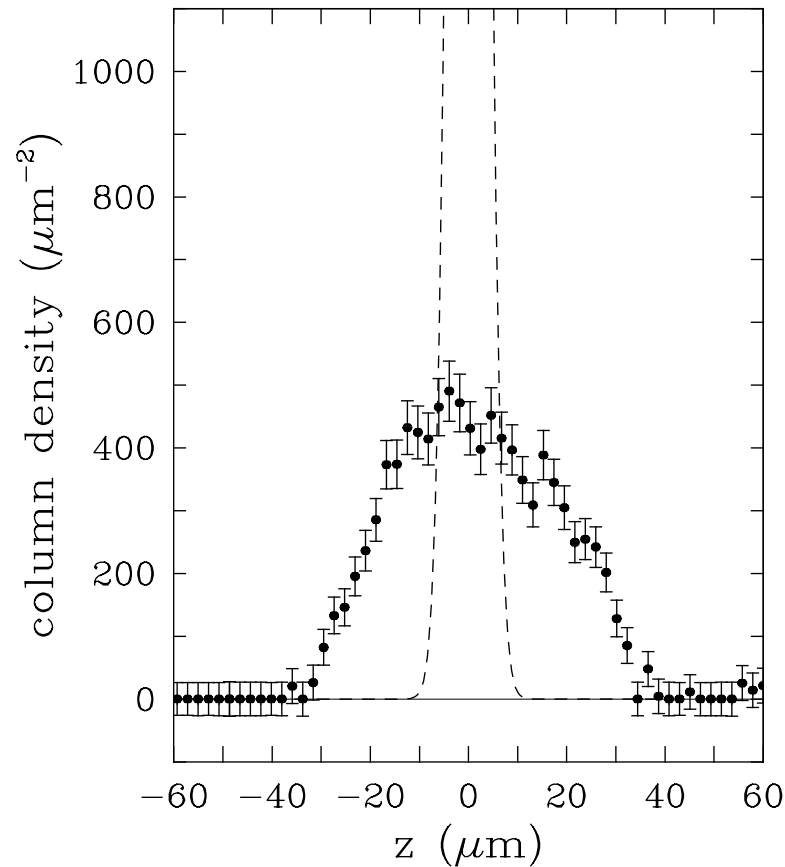
Eksperyment vs. teoria

Ułamek atomów kondensujących w funkcji temperatury dla układu w pułapce harmonicznej.

Eksperyment grupy prof. Enshera dla **40 tyś.** atomów. [*Phys. Rev. Lett.* **77**, 4984 (1996)]

Eksperyment vs. teoria

Gęstość kolumnowa dla **80 tyś.** atomów sodu (^{23}Na).

Eksperyment grupy prof. Hau z 1998 roku. [*Phys. Rev. A* **58**, R54 (1998)]

Linia przerywana - przewidywania teoretyczne dla nieoddziałujących atomów w pułapce.

Gaz rzeczywisty

teoria pola średniego

Układ oddziałujących bozonów

- hamiltonian układu w języku drugiej kwantyzacji

$$\begin{aligned}\hat{\mathcal{H}} &= \int d\mathbf{r} \Psi^\dagger(\mathbf{r}) \left[-\frac{\hbar^2}{2m} \nabla^2 + V_{ext}(\mathbf{r}) \right] \Psi(\mathbf{r}) + \\ &+ \int d\mathbf{r} \int d\mathbf{r}' \Psi^\dagger(\mathbf{r}) \Psi^\dagger(\mathbf{r}') V(\mathbf{r} - \mathbf{r}') \Psi(\mathbf{r}') \Psi(\mathbf{r})\end{aligned}$$

- Ewolucja operatorów pola

$$\begin{aligned}i\hbar\partial_t\Psi(\mathbf{r}, t) &= [\Psi, \hat{\mathcal{H}}] = \\ &= \left[-\frac{\hbar^2\nabla^2}{2m} + V_{ext}(\mathbf{r}) + \int d\mathbf{r}' \Psi^\dagger(\mathbf{r}', t) V(\mathbf{r}' - \mathbf{r}) \Psi(\mathbf{r}', t) \right] \Psi(\mathbf{r}, t)\end{aligned}$$

Równanie Grossa-Pitaevskiego

- Przybliżenie oddziaływania punktowego

$$V(\mathbf{r}' - \mathbf{r}) = \frac{4\pi\hbar^2\sigma}{m}\delta(\mathbf{r}' - \mathbf{r})$$

Takie przybliżenie oznacza, że gaz musi być bardzo rzadki i wtedy operator pola możemy zastąpić przez klasyczne pole.

- Równanie na ewolucje bardzo się upraszcza

$$i\hbar\partial_t\Phi(\mathbf{r}, t) = \left(-\frac{\hbar^2\nabla^2}{2m} + V_{ext}(\mathbf{r}) + \lambda |\Phi(\mathbf{r}, t)|^2 \right) \Phi(\mathbf{r}, t)$$

Czy to ma sens??

- Gaz powinien być rzadki, tzn.

$$\bar{n}|\sigma|^3 \ll 1$$

σ - parametr zderzenia, $\bar{n}$ - średnia gęstość gazu

Czy to ma sens??

- Gaz powinien być rzadki, tzn.

$$\bar{n}|\sigma|^3 \ll 1$$

σ - parametr zderzenia, $\bar{n}$ - średnia gęstość gazu

- Dane doświadczalne

Co?	Kto?	Kiedy?	σ [nm]
^{23}Na	Tiesinga	1996	2.75
^{87}Rb	Boesten	1997	5.77
^7Li	Abraham	1995	-1.45

Gęstości są w przedziale $10^{13} - 10^{15}\text{cm}^{-3}$ co oznacza,

że $\bar{n}|\sigma|^3$ jest mniejsze niż 10^{-3} .

Zasada wariacyjjna

- Zasada wariacyjjna dla Równania G-P

$$i\hbar \frac{\partial}{\partial t} \Phi(\mathbf{r}, t) = \frac{\delta E}{\delta \Phi^*}$$

- Funkcjonał energii

$$E[\Phi] = \int d\mathbf{r} \left[\frac{\hbar^2}{2m} |\nabla \Phi|^2 + V_{ext}(\mathbf{r}) |\Phi|^2 + \frac{\lambda}{2} |\Phi|^4 \right]$$

Jest to zatem kwantowa wersja teorii „ ϕ^4 ”.

Stan stacjonarny

- Równanie Grossa-Pitaevskiego

$$i\hbar\partial_t\Phi(\mathbf{r}, t) = \left(-\frac{\hbar^2\nabla^2}{2m} + V_{ext}(\mathbf{r}) + \lambda |\Phi(\mathbf{r}, t)|^2 \right) \Phi(\mathbf{r}, t)$$

- Rozwiązania szukamy w postaci:

$$\Phi(\mathbf{r}, t) = \phi(\mathbf{r}) \exp(-i\mu t/\hbar)$$

- Równanie stacjonarne

$$\left(-\frac{\hbar^2\nabla^2}{2m} + V_{ext}(\mathbf{r}) + \lambda |\phi(\mathbf{r})|^2 \right) \phi(\mathbf{r}) = \mu\phi(\mathbf{r})$$

Stan stacjonarny

- Parametry bezwymiarowe

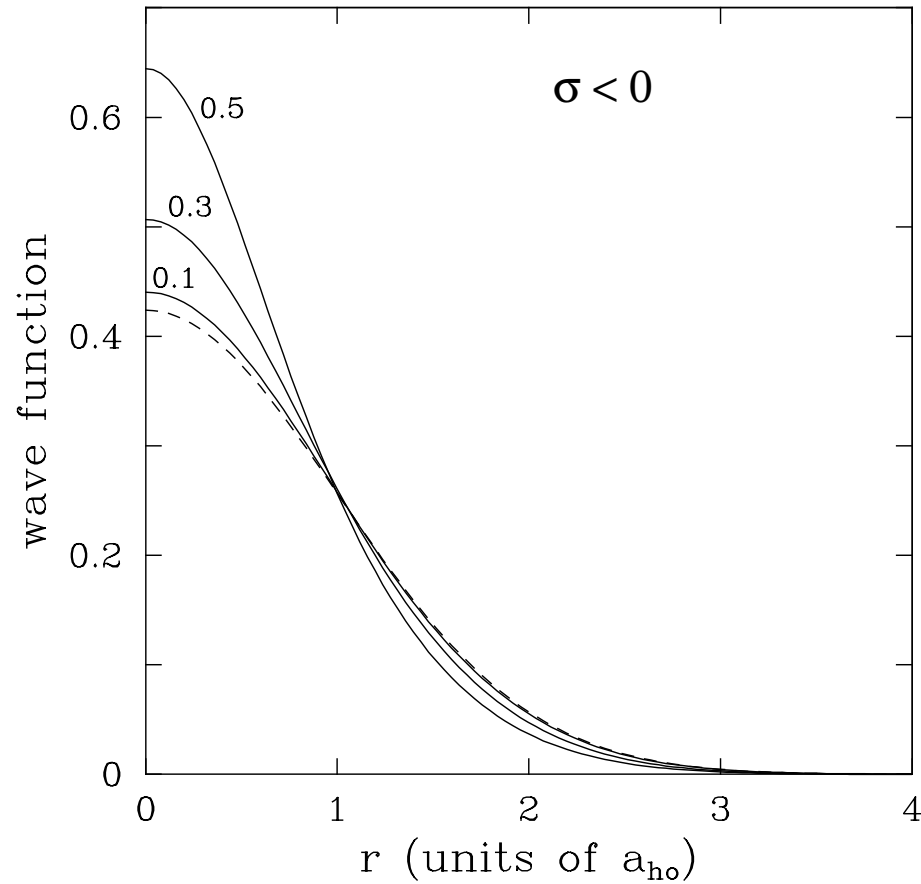
$$\begin{aligned} a &\rightarrow \text{jednostka długości} \\ a^{-3} &\rightarrow \text{jednostka gęstości} \\ \hbar\Omega &\rightarrow \text{jednostka energii} \end{aligned}$$

- Równanie G-P w tych jednostkach

$$\left[-\tilde{\nabla}^2 + \tilde{r}^2 + 8\pi \frac{N\sigma}{a} \tilde{\phi}^2(\tilde{\mathbf{r}}) \right] \tilde{\phi}(\tilde{\mathbf{r}}) = 2\tilde{\mu}\tilde{\phi}(\tilde{\mathbf{r}})$$

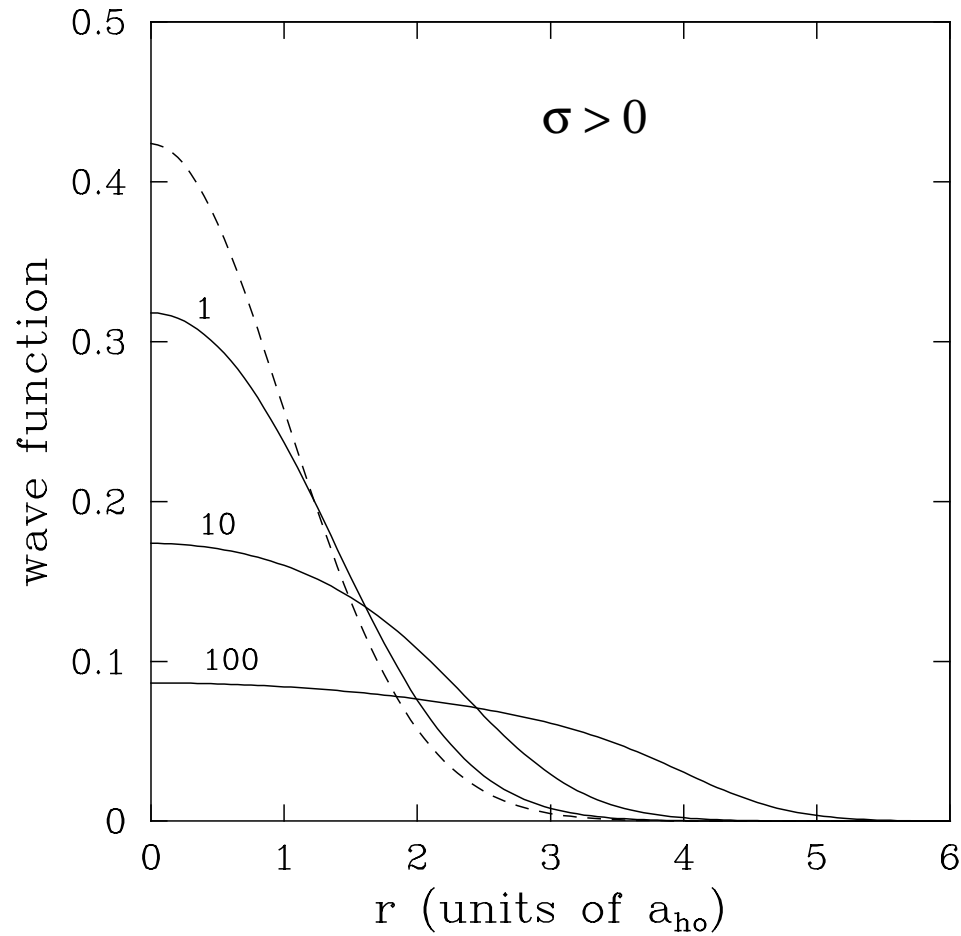
- Kluczowy jest parametr bezywmiarowy $\frac{N\sigma}{a}$

Rozwiązania numeryczne

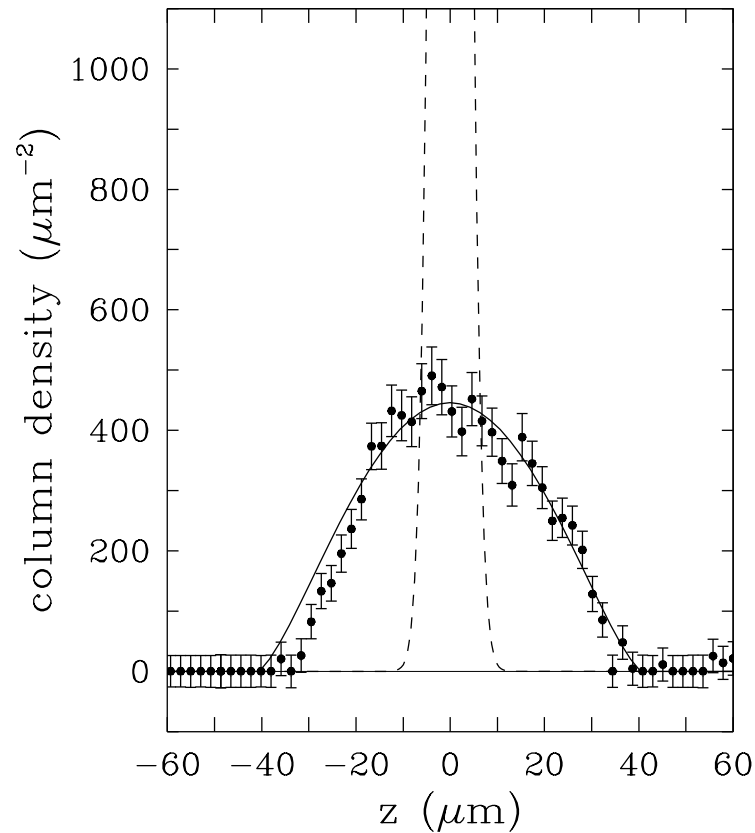
Rozwiązanie GPE dla sił przyciągających

Rozwiązania numeryczne

Rozwiązanie GPE dla sił **odpychających**

Rozwiązania numeryczne

Gęstość kolumnowa dla 80 tyś. atomów sodu (^{23}Na).

Linia ciągła - rozwiązanie numeryczne GPE!

Podsumowanie

- Kondensacja Bosego-Einsteina **jest obserwowalna** doświadczalnie
- **Opis jakościowy** możliwy jest przy pominięciu wzajemnego oddziaływania
- **W analizie ilościowej** nie można pominąć oddziaływania atom-atom gdyż prowadzi to wniosków sprzecznych z doświadczeniem
- Bardzo **prostą i dobrą analizę** można przeprowadzić metodą pola średniego wprowadzając tzw. **równanie Grossa-Pitaevskiego**
- Równanie Grossa-Pitaevskiego pozwala również bardzo dobrze opisywać dynamikę kondensatu, a nie tylko stany stacjonarne